

Hendrikus Berkhof, een dorpsdominee in oorlogstijd

Inleiding

Een paar jaar geleden vertelde Ankie Stork mij in een interview over de hulp die haar tijdens de oorlog door de hervormde predikant van Lemele werd verleend bij het onderbrengen van Joodse kinderen in pleeggezinnen. Als studente had zij zich beziggehouden met verzetswerk ten behoeve van zulke kinderen. De hulpvaardige predikant was Hendrikus (Henk) Berkhof, de latere Leidse hoogleraar.¹ In Lemele, een gemeente van 790 zielen, had hij in 1938 als kandidaat zijn intrede gedaan.²

De vader van Ankie, J.C. Stork, was directeur van de Nederlandsche Stoombleekerij in het naburige Nijverdal. Toen deze moest onderduiken, belandde hij op hetzelfde adres als de tegelijkertijd ondergedoken Berkhof. Ter herinnering kreeg Ankie Storks vader van Berkhof de recent gepubliceerde tweede druk van diens *Geschiedenis der Kerk* cadeau. ‘Van den schrijver in dankbaarheid’, zo luidt de door Berkhof op 20 februari 1944 geschreven opdracht in het boek. Berkhof had Stork verteld, dat hij gevangen had gezeten en in feite door een toeval vrijkwam. Stork noteerde het verhaalde voorin de hem geschonken kerkgeschiedenis. Kort samengevat was dit het volgende. De Gestapo had Berkhof te Enschede laten opsluiten. In de gevangenis had Berkhof aan het boek gewerkt. Toen men hem na een half jaar naar de strafgevangenis in Scheveningen, het ‘Oranjehotel’, wilde overbrengen, vloog de auto waarin hij vervoerd werd ten gevolge van een verkeersongeluk in brand. Berkhof liep een zware hersenschudding op. Bij zijn ontslag uit het ziekenhuis werd hij op vrije voeten gesteld.

Dan volgt er een intrigerende afsluiting: ‘Hij heeft voor Lemele en zijn tijdelijke bewoners zeer veel goed werk verricht, waarvoor hem veel lof toekomt’. Stork vond het onnodig om uit te leggen, wie hij met die tijde-

1 Op 16 november 2014 kreeg Berkhofs betrokkenheid bij de Jodenhulp aandacht in de VPRO-Documentaire van Laura Stek ‘Het spoor terug’ (Serie ‘Onvoltooid verleden Tijd’ - OVT). Mijn interview met mevrouw A. Stork vond plaats in 2006, maar ook nadien verstrekte zij geregeld informatie. Voor eerder interview met haar, zie: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*, Kampen 1996.

2 *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* (1943), 274.

lijke bewoners op het oog had. Bedoeld is: Joden. Hij schreef het jammer te vinden dat Berkhof Lemele verliet. ‘Maar’, gaat het verder, ‘hem staat een groote toekomst te wachten’.

Ankie Stork gaf mij dit boek naar aanleiding van het gesprek dat ik met haar gevoerd had. Eigenlijk vond ik, dat ik dit bijzondere exemplaar van de *Geschiedenis der Kerk* niet in mijn bezit mocht houden en het in een archief moest zien onder te brengen. Navraag waar zich dit bevond mocht niet baten en leek uitzichtloos te zijn, toen Berkhofs zoon A.W. (Bert) Berkhof mij berichtte, dat zijn vader hem uitdrukkelijk gezegd had, dat hij voor zijn nalatenschap geen moeite moest doen: ‘Het hoeft niet zoals bij Miskotte’.³ Uiteindelijk bleek er in de Leidse universiteitsbibliotheek sinds enige tijd toch een bescheiden Berkhofarchief te zijn.⁴ Men bezit een verzameling preekboekjes van Berkhof uit de jaren 1938 tot 1953, en te Leiden is het bewuste boek nu ook ondergebracht.⁵

Op grond van de door de conservator gestuurde beschrijving van de collectie preken besloot ik er zo mogelijk een artikel over te gaan schrijven. In de beschrijving van het bestand stond te lezen dat de preekboekjes geschonken waren door E.P. Bos, bijzonder hoogleraar middeleeuwse logica en semantiek in Leiden. De door hem geleverde nadere informatie is te apart om daar niet even op in te gaan.⁶ Toen Bos secretaris van de Leidse commissie voor het Studium Generale was, fungeerde Berkhof als voorzitter. Aangezien hij in die tijd net in Leiden naar een andere wijk verhuisde had Berkhof hem uitgenodigd om te komen kijken, of er misschien voor hem bruikbare boeken bij waren. Want hij nam niet alles mee. Bos zag bij het maken van een keuze de preken en had Berkhof gevraagd wat hiermee ging gebeuren. Berkhofs antwoord was dat hij ze met het groot vuil mee zou geven, maar stond ze aan Bos af, toen deze van belangstelling blijk gaf. Bos heeft de preekboekjes lange tijd in huis gehad, omdat hij ze ‘interessant en ontroerend’ vond. In 2005 droeg Bos de verzameling over aan de Leidse universiteitsbibliotheek. Hij heeft er een kort artikel over geschreven voor een van deze bibliotheek uitgaand tijdschrift.⁷ Bos viel het op dat een van de hoofdthema’s in Berkhofs theologie ‘Christus de zin van de geschiedenis’ zich in de preken uit zijn jonge jaren aankondigt.⁸

3 Mail A.W. (Bert) Berkhof, d.d. 24.10.2006.

4 Mail A.Th. Bouwman aan J. Mulder, d.d. 22.11.2006. Signatuur UB Leiden BPL 3523.

5 Signatuur UB Leiden 766 G 42.

6 Mail E.P. Bos, d.d. 27.10.2014.

7 Bert Bos, “‘Niet voor de eeuwigheid’ Preekboekjes van Henk Berkhof”, in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*, (2007), nr. 01, 7. De woorden ‘Niet voor de eeuwigheid’ hebben betrekking op Berkhofs voornemen de preekboekjes weg te doen.

8 Vgl. de biografische schets geschreven door zijn zoon: Bert Berkhof, ‘Zin in de geschiedenis. Biografische bemerkings bij Berkhofs meedenken en -doen in Gods heilsgeschiedenis’, in: A. van de Beek e.a., *Waar is God in deze tijd? De betekenis van de geschiedenis in de theologie van Dr. H. Berkhof*, Nijkerk 1994, 199-216.

De collectie omvat behalve preekboekjes, schriftjes zoals predikanten toentertijd speciaal aanschafte om hun preek in uit te schrijven, eveneens andere typen cahiers. Een enkel schrift herbergt aantekeningen die ter voorbereiding gemaakt werden. Ook zijn er boekjes bij met alleen maar aantekeningen, bedoeld voor preken die uit het hoofd gingen. De preekschriften uit de jaren na 1945 bevatten vaak per exemplaar meer dan één preek. Berkhof noteerde steeds de datum, waarop hij een preek hield en in een aantal gevallen herhaalde, en de locatie. Als een preek meer malen gebruikt werd, gaf Berkhof met potlood veranderingen aan of streepte hij passages door, waarvoor dan velletjes papier met vervangende tekst in de plaats kwamen.

De Lunterse Kring

Berkhof promoveerde in 1939.⁹ Ter voorbereiding van zijn dissertatie studeerde hij te Berlijn. De aldaar in 1937 doorgebrachte studietijd is niet alleen vanwege het studeren heel belangrijk voor hem geweest.¹⁰ Hij kwam er in contact met de *Bekennende Kirche*. In 1939 redigeerde hij samen met enkele anderen, tekenend voor de invloed hiervan op hen, de periodiek *Berichten uit den Deutschen Kerk-strijd*.¹¹

Van de Lunterse Kring, een met de Duitse kerkstrijd sympathiserende kerkelijke verzetsgroep, was Berkhof dan ook haast vanzelfsprekend lid. De Lunterse Kring zocht op 22 augustus 1940 de openbaarheid met een schrijven aan de kort tevoren opgerichte hervormde synodale instantie, Kerkelijk Overleg.¹² De brief handelde over de situatie waarin de kerk verkeerde en de moeilijkheden, met name de gewetensnood, waarmee christenen in Nederland ten gevolge van de bezetting in mei 1940 te maken hadden gekregen.

Het antisemitisme van de Nazi's kwam hierin als eerste aandachtspunt aan de orde evenals de propaganda die hiermee gepaard ging. In de tweede plaats diende er duidelijkheid te ontstaan over de vraag wat de Nederland

9 H. Berkhof, *Die Theologie des Euseb von Caesarea*, Amsterdam 1939.

10 Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie, De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II*, Barneveld 2015, 16-17 Citaat uit artikel H. Berkhof in kerkbode Hervormde Gemeente te Ommen (1985); Bert Berkhof, 'Zin in de geschiedenis', in: Van de Beek e.a., *Waar is God in deze tijd?*, 203.

11 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, *Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet*, 's-Gravenhage 1946, 26.

12 Het Utrechts Archief (HUA), Archief Synode en Algemene Synodale Commissie Nederlandse Hervormde Kerk 1816-1945 (Toegang 1423), Inv.nr. 2125, Correspondentie 1940-1941, Brief Lunterse Kring 22.8.1940 (Gedrukt: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, *Documenten van het Kerkelijk Verzet*, 's-Gravenhage 1946, 259-260). Zie voor de Lunterse Kring behalve Touw, a.w., dl. I, 46-47, o.a. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam 1963⁴, 187-191; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, Kampen 1990, 38-39, 43; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, Kampen 2002, 31-32; Maarten van der Linde, *Het visioen van Eijkman*, Hilversum 2003, 285-287.

toegezegde ‘geestelijke vrijheid’ inhield. Het derde punt had betrekking op de instandhouding van het recht van ouders en kerk ten aanzien van de opvoeding van de jeugd. Het Duitse begrip ‘volkseenheid’ mocht hiervoor geen gevaar opleveren. De brief bracht nadrukkelijk het verlangen onder woorden, dat de kerk zich over belangrijke kwesties liet horen en zo nodig openlijk zou protesteren tegen maatregelen en ontwikkelingen die vanuit de christelijke visie onaanvaardbaar waren.

Het overleg op de bijeenkomst van de Lunterse Kring, die drie dagen duurde, had een geïnstitutionaliseerd contact ten gevolge met geestverwanten, van wie sommigen net als Berkhof het nationaalsocialisme hadden leren kennen door een verblijf in Duitsland. Dankzij Lunteren was hij zich definitief bewust van het feit, dat hij niet alleen stond. Zijn collega’s in de naaste omgeving van Lemele, A. Hijmans in Nijverdal en R. Bijlsma in Hellen-doorn, maakten ook deel uit van de Kring.

Gevangenschap

Een op zondag 6 oktober 1940 te Ommen gehouden preek vormde de aanleiding tot Berkhofs arrestatie en daarop volgende gevangenschap. Deze preek maakt overigens geen deel uit van de collectie te Leiden. NSB’ers hadden op grond ervan een aanklacht tegen hem ingediend, waarna de Duitsers het manuscript in beslag namen om te dienen als rechtvaardiging voor zijn detineren en bewijsstuk bij het tegen hem te voeren proces. Maar er is een samenvatting van de inhoud bewaard gebleven, die van Berkhof zelf afkomstig moet zijn. Bij een brief die op 18 november 1940 naar de secretaris van de hervormde synode, K.H.E. Gravemeyer werd gestuurd, bevond zich een volgens de verzender ‘authentiek’ uittreksel van de preek.¹³ Met een andere op 21 november verstuurd brief ging een preekexcerpt als bijlage mee, dat volgens de afzender hiervan zeker door Berkhof werd geschreven. Ongetwijfeld gaat het in de op 18 en 21 november meegegeane bijvoegsels om een identieke samenvatting. De officiële geschiedschrijver van het hervormde verzet, H.C. Touw drukte de samenvatting af in het eerste deel van zijn werk *Het verzet der Hervormde Kerk*.¹⁴

Berkhofs tekst was Mattheüs 10:16 ‘Zie, ik zend u als schapen in het midden der wolven: zijt dan voorzichtig gelijk de slangen, en oprecht gelijk de duiven.’ De NSB’ers die Berkhof aanklaagden begrepen de preek zo, dat de Duitsers de wolven zouden zijn en de Nederlanders de schapen. Maar zo simpel lag het niet. Het ging Berkhof om het gevaar, dat men verkeerde

13 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken betreffende de gevangenneming van ds. H. Berkhof te Lemele, 1940-1941.

14 Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, 197.

denkbeelden argeloos aanvaardde. Hierbij had hij onmiskenbaar het nationaalsocialisme op het oog. In de toepassing zei Berkhof dan ook beslist dingen, die vanuit de Duitse visie niet door de beugel konden. Hij poneerde dat godsdienst en politiek niet te scheiden waren, aangezien Gods Woord de gehele mens opeist. Termen als ‘nieuwe levensorde’ hielden volgens hem het gevaar in, dat ze een zuivere evangelieverkondiging blokkeerden. Het pleidooi voor aanpassing en begrip tonen had stellig zin, maar met een voorbehoud. Om het excerpt bij Touw te citeren: ‘Voor Jodenvervolging en belemmering der christelijke opvoeding mogen we nooit begrip toonen.’ Ook de climax van de toepassing kan het beste letterlijk geciteerd worden: ‘Zelf zijn we bang om belijdende kerk te zijn. Maar Jezus zegt: Ik zend u. En ook: Ik ben met u. Dat geeft moed en troost. Want aan Hem is de overwinning.’

De gevangenneming van Berkhof vond niet onmiddellijk na zijn Omense preek van 6 oktober plaats. Pas de 22ste oktober gebeurde dit, nadat op de voorafgaande dag de NSB-verklikkers gehoord waren in verband met hun aanklacht. Op 23 oktober 1940 stuurde J. Koopmans een verslag met nadere bijzonderheden naar Den Haag.¹⁵ Getuige een brief, die de predikant Hijmans van Nijverdalen op 15 november aan de voorzitter van het Convent der Kerken - een in juni 1940 opgericht orgaan van de protestantse kerken gezamenlijk -, J.R. Slotemaker de Bruïne schreef, logeerde Koopmans toen bij hem ten einde de echtgenote van Berkhof zijn medeleven te kunnen betuigen.¹⁶ In de Nijverdalse pastorie had Koopmans, die evenals Berkhof en Hijmans lid was van de Lunterse Kring, zijn verslag op schrift gesteld. Koopmans vertelde dat Berkhof thuis was, toen de Duitsers op 22 oktober bij hem aan de deur kwamen, zijn vrouw echter niet. Om zes uur vertrokken de Duitsers met hun gevangene naar Enschede. Daar werd hij in het politiebureau opgesloten.

Aanvankelijk dacht men, dat de inbeslagneming van de preek het onmogelijk zou maken deze inhoudelijk te reconstrueren. Volgens Koopmans viel niet meer precies vast te stellen, wat erin gezegd was. Wel stond het zijns inziens vast, dat met de wolven niet de Duitsers waren bedoeld. Koopmans maakte een opmerking, die meteen al de houding van de hervormde gemeente te Lemele in het algemeen illustreert: ‘In zijn gemeente is de reactie zeer goed. Men zegt er bijvoorbeeld niet, wat thans zoo algemeen gehoord kan worden, dat de dominee maar voorzichtiger had moeten zijn.’

Hijmans beklemtoonde in zijn brief van 15 november aan Slotemaker de Bruïne, dat hij Berkhof zeer goed kende. In september had hij in Lemele

15 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof, Brief J. Koopmans d.d. 23.10.1940. De brief van Koopmans vermeldt niet voor wie deze bedoeld was.

16 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof, Brief A. Hijmans d.d. 15.11.1940.

diens huwelijk ingezegend.¹⁷ Toen Berkhof hem na de 6de oktober bezocht, had deze het een en ander over de preek verhaald. Er stond niets beledigends voor Duitsland, de Wehrmacht en de ‘Führer’ in. In de voorbije maanden had hij een aantal keren kerkdiensten van Berkhof meegemaakt. Zijn preken gingen steevast op actuele vraagstukken in. Ze eisten altijd ‘het geheele leven’ voor het dienen van God op. Het enige verschil met andere predikanten was, schreef Hijmans, dat hij de dingen nogal ‘pungtig’ formuleerde.

Hijmans stuurde vier dagen later opnieuw een brief aan Slotemaker de Bruïne, ditmaal in antwoord op diens reactie.¹⁸ Slotemaker wilde kennelijk, dat het Moderamen van de classis Zwolle, waaronder zowel Lemele als Nijverdal ressorteerden, met de Duitsers contact zocht. Maar dit had hij in zijn hoedanigheid van praeses van de classis al vergeefs geprobeerd. Heel vervelend was, lichtte Hijmans nader toe, dat hij de medeleden van het Moderamen niet tot enige actie kon bewegen. Dankzij Berkhofs echtgenote kon hij intussen echter wat meer vertellen over de passages in de preek, die aanstoot gaven. Berkhof had zich expliciet uitgelaten over staatsopvoeding, de Jodenvervolging en het nationaalsocialistische ‘godsvertrouwen’. Verder had hij voor de koningin gebeden. Hij voelde zich zeer gesteund door de verklaring die de Synode 27 oktober had laten afkondigen.¹⁹ In feite deed hij wat alle collega’s doen: nu zou blijken wat ‘de ons beloofde geestelijke vrijheid’ waard is. Hijmans nam aan dat wat hij doorgaf vooral zaken betrof, die tijdens het verhoor ter sprake waren gekomen.

Op 21 november was het Hijmans die de brief stuurde met een uittreksel van de preek, dat door Berkhof zelf gemaakt was. Het was diens derde brief aan Slotemaker.²⁰ Hij zond bovendien een schrijven van J.J. Poldervaart, predikant te Vriezenveen, mee met nadere informatie over wat Berkhof onder de wolven en de schapen verstond. Op 10 oktober hadden Berkhof en Poldervaart het met elkaar over de preek gehad. Met wolven en schapen, legde Poldervaart uit, doelde Berkhof niet op bepaalde volkeren. Het Duitse volk bestond niet uit wolven en het Nederlandse niet uit schapen. Het ging om de opdracht aan de kerk om van Christus te getuigen. Als de kerk gehoorzaamt ontdekt zij wie de wolven zijn, als ze zwijgt wordt zij dit niet gewaar. Het gevaarlijkst waren wolven in schaapskieren.

Intussen voerden diverse synodale instanties overleg over de wijze waarop de zaak Berkhof aangepakt moest worden. De Hervormde Kerk zou in

17 Huwelijksdatum 11 september 1940. Echtgenote: Cornelia van den Berg.

18 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof, Brief A. Hijmans d.d. 19.11.1940.

19 Voor verklaring Synode d.d. 27 oktober 1940, zie Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, 17-18.

20 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof, Brief A. Hijmans d.d. 21.11.1940 en brief J.J. Poldervaart d.d. 19.11.1940.

de loop van de oorlog tientallen malen te lijden hebben van Duits optreden tegen predikanten, maar dit was het eerste serieuze geval nadat het met twee eerdere arrestaties snel goed was afgelopen. Wel was er onder de gereformeerden een gevangene, die langdurig, al sinds 22 augustus vastzat, de Kamper hoogleraar K. Schilder.²¹ Op 20 november nam P. (Paul) Scholten, voorzitter van de commissie Kerk en Overheid, contact op met Gravemeyer.²² De commissie raadde het Moderamen van de Synode aan zich met de Duitse justitie in verbinding te stellen. Het moest aandringen op een snel besluit over de vraag of Berkhof strafvervolgning te wachten stond. Arrestanten konden namelijk zeer lang preventief vastgehouden worden. Als de tenlastelegging bekend was, kon de Synode verklaren dat zij zich achter hem schaarde, omdat datgene waarvan hij beschuldigd werd in feite de prediking van het Evangelie betrof.

Op 24 november schreef Slotemaker de Bruïne een brief aan Gravemeyer over Berkhof.²³ Drie dagen eerder waren de Joodse ambtenaren uit hun functies gezet. Het Convent der Kerken, waarvan oud-minister Slotemaker voorzitter was, werd gedurende de begintijd sterk gedomineerd door de gereformeerde hoogleraar H.H. Kuiper. Deze bepleitte het zich zoveel mogelijk neerleggen bij de eisen van de bezettende autoriteit en dus het vermijden van eventuele conflictstof. De brief van 24 november laat zien dat Slotemaker de Bruïne er in dezelfde trant over dacht. Hij schreef: ‘Mijn indruk omtrent de gebeurtenissen in Ommen is, op grond van hetgeen H. [Hijmans] gezonden heeft, zeer ongunstig. Wij staan voor een opzettelijk en gewild forceeren en provoceeren.’ Als argumenten voor deze visie voerde hij onder andere Berkhofs tekstkeuze aan en het feit dat de preek in Ommen en niet in diens eigen gemeente gehouden was. ‘Het geheel maakt een sinisternen indruk op mij’, concludeerde Slotemaker. Hij had het gevoel dat hier een slachtoffer waar te nemen viel ‘van de Hetze, waaraan Koopmans, Gerard Slotemaker en een aantal anderen reeds bezig waren sinds 15 Mei.’ Slotemakers zoon zou uitgroeien tot een prominent man in de Lunterse Kring. Op 17 november schreef Hijmans Gravemeyer, dat Gerard Slotemaker de Bruïne op doortocht naar Berkhofs vrouw bij hem langs geweest was ...²⁴

Op 1 februari 1941 meldde de door de echtgenote van Berkhof ingeschakelde Hengelose advocaat H.J.F. ten Cate, dat zijn zaak bij het Duitse

21 Schilder werd op 6 december 1940 in vrijheid gesteld.

22 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof. De commissie Kerk en Overheid was een van de commissies, die het Kerkelijke Overleg op 27 augustus 1940 instelde (Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2125, Correspondentie 1940-1941).

23 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2176, Stukken gevangenneming Berkhof, Brief J.R. Slotemaker de Bruïne d.d. 24.11.1940.

24 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 1502, Ingekomen stukken oktober-november 1940, nr. 1502, Brief A. Hijmans d.d. 17.11.1940.

Landesgericht zou dienen en hij om die reden voorlopig gevangen gehouden werd. J.R. Slotemaker de Bruïne stuurde dan nog op 25 februari 1941 een schrijven van een Generalstaatsanwalt de dato 25 februari 1941 door, waarin deze het vermoeden uitte, dat Berkhof wel niet meer, zolang de oorlog duurde, zijn beroep als predikant zou mogen uitoefenen. Maar het liep anders. Na het ongeluk met de auto die hem bij het ‘Oranjehotel’ in Scheveningen had moeten afleveren en zijn verblijf dientengevolge in het ziekenhuis, kwam Berkhof op 3 april 1941 voorlopig vrij.

Dikke duisternis rondom

Het is natuurlijk onmogelijk om de inhoud van Berkhofs bewaard gebleven preken uit de jaren 1940-1945 compleet weer te geven en bovendien waar nodig te becommentariëren. Zijn Nijverdalse collega Hijmans vond het ingaan op de actualiteit kenmerkend voor Berkhofs preken. Dit element valt inderdaad sterk op. Omdat in dit artikel de betekenis van Berkhof als prominent vertegenwoordiger van het hervormd kerkelijk verzet naar voren moet komen, valt de nadruk op ‘oorlogspreken’, dus preken die op het actuele gebeuren ingaan. Het zijn overigens bijbelse preken met uitleg van een perikoop of enkel vers in de Heilige Schrift, geen exposés waarvoor een thema het uitgangspunt vormde. Als Berkhof zich slechts op één bijbelvers richtte, vormde de context stevast het fundament voor zijn toelichting. Meijering typeert Berkhof wat diens beginjaren betreft als rechtzinnig calvinist.²⁵ Deze karakterisering gaat stellig voor de door hem in de jaren 1940-1945 gehouden preken op. Berkhof was er echter van overtuigd, dat tot het juiste zicht op de bijbeltekst niet alleen door exegeten vergaarde kennis behoorde, maar ook het weten van een daarin vervatte boodschap voor de eigen tijd.

Een eerste belangrijke oorlogspreek na de Duitse inval in mei was die van 9 juni 1940 te Nijverdalen over Lukas 18:1-8, de gelijkenis van de onrechtvaardige rechter.²⁶ De rechter hielp de weduwe, die hem lastig viel om zijn steun in een rechtszaak te krijgen, ten einde van haar af te komen. Des te meer, stelde Berkhof, viel er dus op Gods steun te rekenen, als men Hem daarom bad. Met weduwen hebben ‘wij’ gemeen, dat er de druk van de verlatenheid is. Vaak wordt die niet gevoeld, maar opeens kan het anders worden. ‘Zoo’n tijd zijn we wij nu ingegaan. Een tijd van dikke duisternis rondom.’ Iedereen heeft daarbij zijn eigen zorgen en angsten. Als gemeente gaan we echter gebukt onder een nog grotere zorg. Het lijkt, of God zwijgt. Er wordt gebombardeerd. Er val-

25 Meijering, ‘Hendrikus Berkhof’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, (1996-1997), 90.

26 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 94.

len doden en gewonden. De twijfel of God zich wel met de wereld bemoeit komt op, de twijfel of Hij zelfs wel bestaat. Het is een aanvechting waaraan de gemeente bloot staat. Maar men moet zich niet laten ontmoedigen, besloot Berkhof zijn preek, ook al lijken de gebeden om vrede en gerechtigheid nutteloos. God is er wél. Hij zorgt in het verborgene voor zijn kinderen.

Vermeldenswaard is, dat Berkhof deze preek eerder had gehouden, op 10 september 1939 te Lemele, ongeveer een week nadat Nazi-Duitsland Polen was binnengevallen. In Lemele sprak hij van ‘de afgelopen dagen’. Het woord ‘dagen’ was doorgestreept en met potlood erboven vervangen door ‘tijd’, toen hij zijn kerkdienst op 9 juni 1940 in Nijverdal voorbereidde. Het was een preek, die aanhaakte bij dezelfde, intussen ook door de bevolking van Nederland ervaren actualiteit van de oorlog. De gelijkenis in Lukas zal Berkhof zelfs nog meer aangesproken hebben, omdat het aandringen van de weduwe bij de rechter ten slotte uitkomst bracht. De preek bevat een passage, waaromheen Berkhof haken aangebracht had: ‘Hitler heeft ds. Niemöller gevangen laten zetten. Maar is hij er voor gestraft? Welnee, hij heeft reusachtig succes. Met bedreigingen en als het moet met oorlog kan hij al zijn eischen doorzetten. De goddeloozen hebben het goed.’ Het zijn zinnen die in september 1939 nog gewoon op de kansel uitgesproken konden worden. In juni 1940 was het verstandig ze veiligheidshalve weg te laten.²⁷

In de zomermaanden van 1940 wijdde Berkhof een aantal preken aan de geschiedverhalen over Abraham in Genesis. Op 7 juli 1940 diende Genesis 12:1-5 als tekst voor een preek.²⁸ Het gaat in dit stuk over de opdracht aan Abra(ha)m om uit Ur te vertrekken naar het land dat God hem zou wijzen. In deze preek noemde hij opnieuw Niemöller. Hij deed dit naar aanleiding van zijn opmerking, dat het dom leek dat Abraham weg reisde zonder te weten waarheen. Berkhof ging hierop door met de woorden: ‘Zooals het dom was van ds. Niemöller die alles op het spel zette, hoewel hij een vrouw en zeven kinderen heeft. Maar dat is de gehoorzaamheid des geloofs, die weet dat de vriendschap met God ons meer waard is dan de vriendschap der wereld.’

Vrijspreek

Na zijn maandenlange gevangenschap kwam Berkhof dan op 3 april 1941 vrij, toen hij uit het ziekenhuis ontslagen werd. Op 6 april preekte Berkhof al weer in Lemele. Als tekst nam hij Psalm 103:2b, ‘Vergeet geen van Zijn weldaden.’²⁹

27 Martin Niemöller was vanwege een tegen Hitler gerichte preek op 19 juni 1937 gevangengenomen en in 1938 in Kamp Sachsenhausen opgesloten. Van 1941 tot 1945 zat hij gevangen in Kamp Dachau.

28 BPL 3523, Doos 1, Inv.nr. 9.

29 Dossier G.I. (Greet) Berkhof. De preek van 6 april 1941 maakt geen deel uit van de collectie, die

Twee weken later, op 27 april 1941 kwam in zijn preek een onderwerp ter sprake, dat hem tijdens de oorlogsjaren gedurig bezig gehouden heeft: de angst. Deze keer stelde hij het thema aan de orde in een preek over 1 Johannes 5:4b-5, over geloof dat de wereld overwint.³⁰ De wereld, verklaarde de Berkhof, is geen neutrale zone, maar een ruimte, waar allerlei gevaren zijn die de wereld tiranniseren, zoals in het huidige tijdsbestek het meer willen zijn dan anderen en het aanvechten van de rechten van anderen. Maar er heerst nog iets wat alom macht krijgt, 'de angst'. De 'afgod Angst' trekt mensen van God weg. 'Misschien wordt de meeste zonde wel uit angst gedaan.' Bijbelse voorbeelden hiervan zijn Abra(ha)m, die tegenover de farao deed alsof zijn vrouw zijn zuster is, David die Uria liet doden om hiermee te bereiken dat zijn overspel niet uitlekte, Petrus die Jezus verloochende. Uit angst zijn wij in staat Christus te verraden. In de wereld huizen de afgoden van eerzucht, schone schijn, zingenot, hebzucht, en ... angst.

Toen Berkhof in 1937 in Duitsland studeerde, had hij daar de *Entkonfessionalisierung* van de scholen meegemaakt. Deze ervaring werkte sterk bij hem door, zoals enkele malen in zijn preken overduidelijk tot uiting kwam, bijvoorbeeld in een op 11 mei 1941 te Lemele gehouden doopdienst. Voor zijn preek fungeerde 1 Johannes 5:8 als tekst.³¹ Het zou wel eens kunnen zijn, zo begon Berkhof, dat er een tijd in aantocht is, waarin ouders de taak van het opvoeden niet langer vol vertrouwen aan de school van hun kinderen kunnen overlaten. Velen hadden in april ongetwijfeld het krantenbericht gelezen, dat ouders niet langer gezamenlijk als christelijke schoolvereniging vrij zouden zijn in de keuze van onderwijzers en onderwijzeressen. De staat krijgt daar grote invloed op. De tijd breekt dan aan, dat kinderen thuiskomen met ideeën waarmee christelijke ouders het volstrekt oneens zijn. Voor het getuigenis van het bloed van Jezus Christus komt het bloed in de eigen aderen, dat de eigenschappen van ras en volk belichaamt, in de plaats. 'Het gezin, die kerk in het klein, is het laatste bolwerk waarop het christendom zich moet kunnen terugtrekken tegen de wassende invloed van het heidendom.'

Op maandag 9 juni 1941 moest Berkhof bij het Landesgericht in Zwolle voorkomen. Er was intussen een ander advocatenbureau dan het aanvaankelijke, dat van W.M de Brauw aan het Westeinde in Den Haag, bij de zaak betrokken. Dit advocatenbureau zou ook in de navolgende tijd veel juridische affaires in opdracht van de Synode behartigen.³² Berkhof wijdde zijn preek

zich in Leiden bevindt. Berkhofs dochter Greet bleek ook enkele preken uit de jaren 1940-1945 te bezitten, waarvan er twee in dit artikel ter sprake komen.

30 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 106.

31 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 107.

32 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2177, Stukken betreffende gearresteerde en gegijzelde predikanten, 1940-1945.

op de voorafgaande zondag 8 juni 1941 aan Amos 7:10-17.³³ Het is een preek, die zich niet in de Leidse collectie bevindt, maar nog in bezit van de familie van Berkhof bleek te zijn. Hij legde eerst uit wat er met Amos aan de hand was. De profeet gaf aan de aandrang om te vluchten geen gehoor, omdat God hem een opdracht gegeven had die hij moest uitvoeren. Als Gods wil botst met wat mensen vinden, mag een gelovige de eigen veiligheid niet vooropstellen. Op 6 juni 1941 schreef Berkhof dienovereenkomstig een brief aan Gravemeyer, dat hij het onacceptabel zou vinden, als de advocaat die hem namens de kerk bijstond de in de aanklacht naar voren gebrachte beschuldigingen van hun principiële betekenis ontdeed.³⁴ Zijn kritiek op het nationaalsocialisme werd als een ‘deutschfeindliche Kundgebung’ beschouwd. De politieke interpretatie van wat hij gezegd had zou hij afwijzen. Het ging hem om de bijbelse boodschap.

Getuige de notitie van Stork in de *Geschiedenis der Kerk* verdedigde Berkhof ook zelf zijn optreden in het strafgeding bij het Landesgericht. Berkhof had het geluk dat het Landesgericht eerbied toonde voor rechtsregels. Wat men hem ten laste legde werd door de rechtbank niet strafbaar geacht.³⁵ Zodoende sprak het gerechtshof hem vrij.

Waarschijnlijk waren de Duitse instanties in Den Haag het met zijn vrijspraak niet eens. Op 28 juli 1941 berichtte Berkhof Gravemeyer in een brief dat hij op last van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz - Friedrich Wimmer - per omgaande met het geven van godsdienstonderwijs op de school van Dalmsholte moest ophouden.³⁶ Hij attenderde Gravemeyer op de mogelijkheid, dat deze maatregel mogelijk op het begin van nieuwe moeilijkheden voor hem duidde.

Voor zijn op 22 juni 1941 in Lemele gehouden en een week later, op 29 juni te Nijverdal herhaalde preek had Berkhof Handelingen 16:25-35 als tekst uitgekozen.³⁷ Berkhof ving aan met de toelichting dat Paulus en Silas gevangen zaten vanwege een aanklacht die niet deugde. Zij hadden bij een slavinnetje in de Macedonische stad Philippi de geest uitgedreven, die het haar mogelijk maakte met waarzeggen geld te verdienen. Haar eigenaars trokken zodoende geen profijt meer van die werkzaamheid en klaagden uit woede hierover Paulus en Silas aan. Wat beiden gedaan hadden was echter

33 Dossier G.I. (Greet) Berkhof.

34 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 1508, Ingekomen stukken juni-juli 1941, nr. 3010.

35 Voor het ten laste gelede, zie: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, 197-198.

36 Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 2205, Stukken betreffende conflicten over verenigingen en vergaderingen, 1940-1944. Uit een meegestuurde bijlage blijkt, dat de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding Wetenschap en Cultuurbescherming - J. van Dam - de gemeente Ommen op 23 juli 1941 gelast had de eis door te geven.

37 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 141.

geen strafbaar feit, zodat de eigenaars een ander vergrijp moesten bedenken om de Romeinen tot een gevangenneming te bewegen. Dat was niet moeilijk. Noch de Griekse bewoners van de stad noch de Romeinen hadden veel op met Joden. Waarom? Was het omdat Joden op een wereldrevolutie aanstuurden, of omdat ze het grootkapitaal in handen hadden of omdat zij een minderwaardig ras vormden? Over motieven van dien aard valt niets te lezen. Nee, het ging om een ander punt. Men ergerde zich over de Joden, staat er, omdat zij zeden voorstonden die de Romeinen niet bezaten of mochten overnemen, dus omdat ze ‘anders waren dan de anderen’. Zij deden niet mee praktijken van afgoderij, gingen niet naar de tempels en bleven weg bij de heidense feesten. Zij wezen de keizerverering af. Kortom, men ergerde zich in Philippi over Joden, omdat zij zich aan de algemene gebruiken onttrokken.

Terwijl Berkhof op 29 juni in Nijverdal zijn preek van de vorige week opnieuw hield, wijdde hij de dienst in de eigen gemeente aan de roeping van de Kerk met als uitgangspunt Handelingen 20:20-21 en 26.³⁸ Hij zei het een gelukkige zaak te vinden dat reorganisatie in de Nederlandse Hervormde Kerk een belangrijk geachte aangelegenheid was geworden. De Hervormde Kerk moet weer een belijdende kerk worden, is terecht het idee. Dat zij dit verlangen koestert bleek tijdens het afgelopen jaar uit de houding van de Synode. Berkhof wees hierbij op de uitgevaardigde kanselboodschappen, met name op die van 27 oktober 1940 waarin de Synode zich zo ondubbelzinnig aan het Woord Gods had gebonden. Ten onrechte werd nogal eens gezegd, dat de kerk zich moest beperken tot het eigen territorium. Maar haar verantwoordelijkheid geldt de hele wereld. De kerk moet ‘een klaar geluid van bekeering, geloof en gehoorzaamheid doen hooren’. Niet omdat zij zich zo graag met alles en iedereen bemoeit, maar als opdracht.

Ondergedoken

Berkhof dook in 1942 onder, een onderduik die tot ver in 1943 duurde. Precieze gegevens over de duur ervan zijn niet bekend. De aanleiding om onder te duiken staat al evenmin vast. Hij kreeg - dit is zeker - een waarschuwing dat hij gearresteerd zou worden. Hierbij moet gedacht worden aan zijn reputatie als man die op de kansel heel veel durfde te zeggen en het bewust naar de kerk komen van toehoorders, wier plan het was hem op anti-Duitse uitspraken te betrappen. Gekoppeld aan zondag 3 juni bevindt zich een preek in de Leidse collectie over de tekst 1 Korinthiërs 15:26, over de dood die als laatste vijand onttroond is.³⁹ Berkhof hekelde hierin het concept van ‘de goede dood’, de dood op het slagveld als het mooiste dat er bestaat. ‘Heerlijk, om voor een

38 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 143.

39 BPL 3523, Doos 1, Inv.nr. 24.

wereldbeschouwing of orde of leus te vallen met een kogel in de borst.' De Bijbel noemt de dood echter een vijand, een vijand van God en dus van ons. Deze preek zou wel eens de druppel geweest kunnen zijn die de emmer deed overlopen. Berkhof kon op grond hiervan immers van smaad jegens het Duitse leger beschuldigd worden. In het Lemeler kerkblad *Mededeelingen* van 5 juni 1942 is het bericht te vinden, dat de gemeente 'door het plotse-linge vertrek van den eigen predikant' opnieuw praktisch in de toestand van vacant-zijn was komen te verkeren.⁴⁰ Berkhof vluchtte hals over kop in pyjama.⁴¹ Waarschijnlijk is dit dus in de nacht van 3 op 4 juni gebeurd. Tijdens de hierna volgende lange onderduikperiode verbleef hij afwisselend bij zijn ouders, schoonouders en een tante van zijn vrouw, zowel in Amsterdam als Baarn, maar ook in de omgeving van Lemele. Evenals in de periode van zijn gevangenschap zouden collega's uit de Ring hem vervangen, luidde de verdere informatie in de *Mededeelingen* van 5 juni 1942. Op een gegeven moment kreeg Lemele de beschikking over een hulpprediker, A.J. van den Ham.⁴² Die raakte echter om gezondheidsredenen een tijdlang uitgeschakeld, waarna tot ver in 1943 nog telkens de namen van predikanten uit de omgeving als invallers in de *Mededeelingen* vermeld worden.

Gedurende die vele maanden dat hij ondergedoken zat, heeft Berkhof toch bij tijd en wijle in Lemele gepreekt. Hij maakte in dergelijke gevallen de afspraak met een vervanger dat hij, als er geen mogelijke verrader in de kerk te bespeuren was, naar voren zou komen en de preek zou houden om dan vervolgens na afloop hiervan meteen te verdwijnen. De mensen in de kerk werden er altijd heel vrolijk van, als hij zo opeens uit het niets opdook en even geheimzinnig weer vertrok. In de Leidse prekencollectie bevindt zich een preek van hem, gehouden op 28 juni 1942. In de *Mededeelingen* stond voor die bewuste zondag Bijlsma, de predikant van Hellendoorn, aangekondigd.⁴³ Het is duidelijk, dat er bij die gelegenheid een dergelijke kanselruil plaatsgevonden heeft.

Berkhof moet toen op een onderduikadres in de omgeving van Lemele gezeten hebben. Hij had een speciale reden om in juni in de buurt te willen zijn, want de geboorte van het eerste kind van hem en zijn vrouw naderde. Het verhaal wil, dat Berkhof op een dag bij haar langskwam, maar er was

40 Archief Kerkenraad Lemele, *Mededeelingen*, nr. 5.6.1942.

41 Informatie G.I. (Greet) Berkhof.

42 Zie *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* (1943), 148. A.J. van den Ham had tevoren als hulpprediker in Valkenswaard gewerkt (vanaf 1941). Na Lemele volgde nog weer een aanstelling als zodanig in Delft. In april 1944 werd hij predikant te Biervliet. Zie in verband met Van den Hams aanstelling: Archief Synode en Alg. Synodale Commissie, Inv. nr. 1525, nr. 1436, Brief A.J. van den Ham, d.d. 9.11.1942.

43 Archief Kerkenraad Lemele, *Mededeelingen*, nr. 5.6.1942.

nog niets aan de hand.⁴⁴ Onderweg naar zijn onderduikadres werd de gedachte aan alles wat er in gereedheid gebracht was voor de komst van een baby hem opeens te machtig, zodat hij terugging. Terecht, het kindje, Martha Ruth (roepnaam Map) was net geboren.⁴⁵

In zijn preek op 28 juni 1942 had Berkhof het over het anders zijn van christenen. Zijn tekst hiervoor was 1 Korinthiërs 10:13-14.⁴⁶ Christen zijn in Korinthe beduidde vreemde zijn in de eigen stad, 'als een dwarshoofd beschouwd worden'. Anders-zijn heeft druk van de omgeving ten gevolge. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat sommigen de kool en de geit trachtten te sparen en daarom meededen aan heidense gebruiken als de offermaaltijden. Paulus waarschuwde tegen deze handelwijze. Paulus begreep hen en daarmee begrijpt hij 'ons' ook. Uit het geloof leven is moeilijk. Het is gemakkelijker om je te laten leiden door eigenbelang. En het allermakkelijkst is: 'je te laten leiden door je angst'. Geef maar toe, denkt men, dan heb je de kans om zonder kleerscheuren overal doorheen te komen. En toch is het fout. Wie zo doet, die is bij het ziften kaf gebleken. Die is in de verzoeking van deze harde tijd bezweken en een prooi van de duivel geworden. Verzoeking komt van de duivel, beproeving van God. 'Achter de druk en ellende der Korinthiërs en van ons staat de duivel om ons van het geloof af te brengen. Maar erachter staat ook de Heere God, om ons in het geloof te louteren, te beproeven, te versterken.' God is getrouw en kiest partij. Hij is geen toeschouwer, die alleen maar wil zien hoe wij het er vanaf brengen.

Hoewel Berkhof in deze tijd onmiskenbaar een traditionele visie op de duivel bezat, had het gemakkelijk gekund, dat een verrader hem ervan zou beschuldigen met de duivel Hitler te bedoelen.⁴⁷ Maar een dergelijk iemand bevond zich niet in kerk, had men blijkbaar voordat die dienst op 28 juni 1942 begon vastgesteld.

Terwijl de vervolging van de Joden verhevigde, moest Berkhof zich in de onderduik kalm houden. Hij schreef tijdens het eerste halfjaar van die periode een boek *De kerk en de keizer* over de relatie van de kerk met de overheid in de vierde eeuw. Het gebeuren in de eigen tijd was mede bepalend in zijn visie op dit historische thema. Het boek werd pas in 1946 uitgegeven.⁴⁸

Een exacte einddatum van Berkhof langdurige onderduikperiode in 1942

44 Informatie G.I. (Greet) Berkhof).

45 Datum: 11 juni 1942. Geboortedata overige kinderen: Greetje Iris (roepnaam Greet), 31 juli 1944, Albertus Willem (roepnaam Bert), 19 juni 1947 en Frederik Willem Huldrych (roepnaam Fred), 20 oktober 1949.

46 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 135.

47 Vgl. de gevangenneming van de Haagse predikant D.A. van den Bosch, die ervan beschuldigd werd met het getal 666 het getal van het beest (Openbaring 13: 18) Hitler te bedoeld te hebben.

48 H. Berkhof, *De kerk en de keizer. Een studie over het ontstaan van de Byzantinische en theocratische staatsgedachte in de vierde eeuw*, Amsterdam 1946. Voor het schrijven tijdens de onderduik, zie a.w., Woord vooraf.

en 1943 valt niet aan te geven. In het *Mededeelingen*-blad van de Lemeler gemeente worden tot en met mei 1943 steeds predikanten genoemd die hem vervingen. Vanaf juni 1943 gebeurt dit dan bij een deel van de zondagen niet meer. Zo was hij er op 13 juni 1943, eerste Pinksterdag. Ook bijvoorbeeld op de zondagen 8 en 15 augustus leidde hij diensten. Naar het lijkt is er eerst voorzichtig getest, of Berkhof zonder gevaar terug kon keren. Maar tot en met augustus waren er nog vervangers. Zo wordt de naam van de intussen genezen hulpprediker Van den Ham een aantal keren vermeld.⁴⁹ In september 1943 was Berkhof weer normaal aan het werk.

Het Lemeler Convent

Kort voor de oorlog was er een samenwerkingsverband van hervormde predikanten in de regio rond Lemele tot stand gekomen. Berkhof vertelde hierover in een in 1965 geschreven artikel.⁵⁰ Hij noemde onder anderen R. Bijlsma, A. Hijmans, C. Keers en J.J. Poldervaart. Na de Duitse inval traden ook gereformeerde predikanten toe, onder wie A.J.W. Vogelaar uit Lemelerveld. Het verband ging toen Lemeler Convent heten en zich wijden aan het overbruggen van de kloof tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, in de hoop dat er te zijner tijd een kerkfusie tot stand zou komen. Vanwege de samenwerking van hervormde en gereformeerde predikanten als belangrijkste kenmerk dateert het Lemeler Convent dus in feite van 1940. Op 28 november 1940 had Berkhof er een lezing voor moeten geven. Vanwege zijn gevangenschap verving Bijlsma hem.⁵¹ Die sprak toen over het gevaar van het nationaalsocialisme. Begin 1941 verzorgde de gereformeerde hoogleraar K. Schilder een lezing op een bijeenkomst van het convent.⁵²

Berkhof heeft op een later tijdstip voor het Lemeler Convent een referaat gehouden met de titel 'Wat ons nog gescheiden houdt'.⁵³ Het gaat in op de verschillen tussen hervormden en gereformeerden. Volgens de Centrale Catalogus van de Nederlandse bibliotheken zou het - ongedateerde - referaat uit ongeveer 1941 stammen.⁵⁴ Vanwege een verwijzing erin naar een besluit

49 Archief Kerkenraad Lemele, *Mededeelingen*, nr. 20.8.1943. Op zondag 29 augustus nam Van den Ham afscheid van de gemeente Lemele.

50 'H. Berkhof, 'Predikant der Gemeente van 6 oct. 1938 - 23 april 1944', in: C. Mataheru, *Handelingen en Herinneringen. Hervormde Gemeente Lemele en Archem 1865 - 21 mei - 1965*, Nijverdal 1965, 28-30. Herdrukt in G. Warmink, *De geschiedenis van Lemele, Rond Kerk en Erf*, Ommen 1999, 48-49.

51 Jan Dirk Wassenaar, 'Ds. Roel Bijlsma en het Lemeler Convent. Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht', in: *Kerk en Theologie*, 63 (2012), 260, 267-268.

52 H. Veldman, 'Faalde K. Schilder in 1941 (I en II)', in: *De Reformatie*, 81 (2006), 415-418, 432-433.

53 H.B. (= H. Berkhof), 'Wat ons nog gescheiden houdt'. *Referaat gehouden op het Lemeler Convent*, [s.l.] [ca. 1941].

54 Sinds kort bestaat er een reprint van: zie Google Books.

van de Synode van de Gereformeerde Kerken in juni 1942 moet het echter van latere datum zijn.⁵⁵ Een tijdstip in 1943 na zijn onderduiktijd ligt het meest voor de hand.

Jodenhulp

De door studenten opgezette hulporganisatie, waarvan Ankie Stork deel uitmaakte, naderhand Utrechts Kindercomité geheten, was in juli 1942 van de grond gekomen, toen de deportaties vanuit Westerbork naar de vernietigingskampen in Oost-Europa begonnen.⁵⁶ De leden zetten zich in voor de redding van Joodse kinderen, vooral kinderen die uit Amsterdam naar Utrecht gebracht waren. Daar konden zij nog meer tijd in steken, nadat de studentenwereld in maart 1943 te maken had gekregen met een loyaliteitsverklaring die ondertekend moest worden. De niet-tekenaars werden van het universitaire onderwijs uitgesloten. Het gevolg was dat die onderdoken of zich neerlegden bij uitzending voor dwangarbeid in Duitsland. Tegen de zomer van 1943 was Ankie Stork gevraagd om mee te doen met het Kindercomité. Ankie Stork tekende niet en had dus alle tijd voor het kinderwerk.

Omdat Ankie Storks ouders in Nijverdal woonden, werd haar gevraagd in Overijssel een soort filiaal van het Kindercomité op te zetten. Het viel bepaald niet mee om adressen voor de kinderen te vinden, omdat het in huis nemen van Joodse onderduikers zeer zwaar bestraft werd. Lemele had bewoners die werkzaam waren in de fabriek van Ankies vader te Nijverdal. Op zijn aanraden bezocht ze daarom Berkhof, die hij uit hun beider onderduiktijd kende. Het bleek een gouden advies te zijn. Berkhof gaf Ankie een lijst mee met de namen en adressen van personen, die haar eventueel verder konden helpen bij het onderbrengen van kinderen. Aanvankelijk zei zij tegen zijn gemeenteleden, dat de dominee haar gestuurd had en wekte zo vertrouwen. Als schoolmeisje had ze Lemele meer dan eens bezocht, zodat veel mensen bovendien daardoor wisten met wie zij te maken hadden. Naar schatting hebben gezinnen in Lemele veertig tot zestig Joodse kinderen onderdak verleend.⁵⁷ Ankie Stork herinnerde zich de namen Groten, Immink, Stoevelaar, Vloed-

55 Berkhof doelde op de benadering van twee naturenleer op die Synode (Zie G.Ch. Aalders e.a., *Toelichting op de uitspraken van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken inzake eenige punten der leer, in opdracht der Synode opgesteld*, Kampen 1942, 5-6, 31).

56 Frits Broeyer, *Het Utrechts universitaire verzet 1940-1945. Heb je Kafka gelezen?*, Utrecht 2015², 114-117, 280, 286-287.

57 Documentaire 'Het spoor terug': Schatting hierin van Bert Jan Flim (auteur boek over de hulp aan Joodse kinderen *Omdat hun hart sprak*). Dank aan J.G.F. Veldhuis, die me op de in november 2014 uitgezonden documentaire 'Het spoor terug' attendeerde. Veldhuis, van 1986 tot 2003 voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht, maakte Berkhof begin jaren zeventig in Leiden als hoogleraar en - progressief (informatie Veldhuis) - lid van de Universiteitsraad mee, toen hij daar zelf secretaris van het College van Bestuur was.

graven en Meijerman. Aan hen, maar eigenlijk de hele hervormde gemeente in Lemele, bewaarde zij bepaald zeer positieve herinneringen.

De gemeente van Lemele was zeer gesteld op Berkhof. De mensen leefden met hem mee en wat hij op de kansel zei sloeg aan. Het is niet moeilijk zich voor te stellen, dat bijvoorbeeld de doopdiensten op 8 augustus en 26 september 1943 associaties opriepen met kinderen, die hun ouders moesten missen, en dus impliciet een aansporing inhielden om zo mogelijk een kind in huis te nemen.⁵⁸ Een artikeltje in het Lemelse gemeenteblad *Mededeelingen* eindigde aldus: ‘Wie is onze naaste? De mensch die onze hulp noodig heeft. “Vergeet de herbergzaamheid niet” (Hebr. 13:2)’.⁵⁹

Berkhofs indringende preken deden hun werk. Zo zal ongetwijfeld zijn preek op zondag 31 oktober 1943 over de gelijkenis van de talenten, Mattheüs 25:14-30 tot kritisch nadenken over het eigen handelen hebben geleid.⁶⁰ Berkhof keerde zich tegen de gangbare uitleg. Bij het waardeverschil van de talenten moest er niet aan het verschil in capaciteiten tussen de mensen onderling worden gedacht. In de gelijkenis ging het om iets totaal anders. De Bijbel is een talent. En de kerk is er een. Ook de gemeenschap met Christus en elkaar, prediking, lied, gebed en offeren kunnen elk voor een talent worden gehouden. De doop, het avondmaal ‘Kort gezegd: de talenten zijn het Evangelie van Jezus Christus, en al de schatten en gaven van dat Evangelie.’ Velen klagen of vinden in stilte, dat men aan het geloof zo weinig heeft. Maar zo onbegrijpelijk is dit niet, als men het niet vruchtbaar maakt en er niet mee durft te woekeren. Woekeren in Bijbelse zin is Gods Woord geloven en er dan ook uit leven. Die twee zaken horen onlosmakelijk bijeen. Niemand kan de beloften van God geloven, zonder er in de werkelijke beslissingen van alle dag mee te rekenen. Dat is woeker. Daartoe zijn wij door God in dit leven neergezet. Daardoor moeten wij ons voorbereiden voor het eeuwige leven. Maar, sloot Berkhof zijn preek af, de gelijkenis is nog niet helemaal uit. Er wacht nog het zo ‘verontrustende punt’, dat de dienstknecht die één talent kreeg dit voorzichtigheidshalve begroef, en dientengevolge verkeerd handelde. Degene die slechts één talent kreeg stond aan de verleiding bloot er voorzichtigheidshalve niets mee te doen. Zo weinig is dat ene talent echter niet. Het staat voor het volle Evangelie. De dienstknecht van het ene talent besefte niet hoeveel ook hij gekregen had. ‘De mensch met het eene talent, dat is degene die uit de verte en eigenlijk onverschillig voor een oogenblik naar het Evangelie staat te luisteren.’ Terwijl hij luistert valt er een grote beslissing in zijn leven te nemen. Hij kreeg een talent. Wat zal hij ermee doen?

Berkhof ging dus heel ver met het op het gemoed van de toehoorders

58 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 126 en t.a.p., Doos 1, Inv.nr. 48.

59 Archief Kerkenraad Lemele, *Mededeelingen*, nr. 10.9.1943.

60 BPL 3523, Doos 1, Inv.nr. 71.

inwerken. Maar Berkhof wist wat hij aan de gemeente Lemele had. Hij voelde aan dat men zich er net als hij bewust van was dat de kinderen een verschrikkelijk lot wachtte, als zij niet ergens terecht konden. In de in 1965 gepubliceerde terugblik op zijn jaren in Lemele schreef Berkhof, dat het hem in 1940 al getroffen had wat er door de gemeenteleden na de capitulatie voor gevluchte militairen gedaan was, en daarna wat er in de illegaliteit door velen uit Lemele met levensgevaar werd gepresteerd.⁶¹ Om stedelingen te kunnen helpen hield men de prijs van de tarwe laag. Lemele werd een toevluchtsoord voor Joodse en andere onderduikers. Hij had ervaren, dat ‘in dat alles de liefde tot God en de navolging van Christus doorslaggevend waren.’

Berkhof zelf liep ook gevaar door wat hij voor Joden op zich nam. Via een andere lijn dan die van Ankie Stork wist hij volwassen Joden in Lemele aan onderduiklocaties te helpen. In de kerk van Lemele had hij op de bovenverdieping in een kamer met een aangrenzende ruimte om zich snel te verbergen een Joods echtpaar ondergebracht. Tijdens de oorlog woonde mevrouw H. Bennink-Voortman tegenover de kerk. Zij vertelde dat ze elke avond naar de kerk sloop om de Joodse echtelieden eten te bezorgen. ‘Ik was jong en dan durf je wel wat.’ Haar moeder deed voor hen de was. Als zoveel bewoners van Lemele die Joodse onderduikers in huis hadden, moest zij er zorg voor dragen dat de hoeveelheid was aan de lijn niet als verdacht groot opviel. Mevrouw Bennink wist zich verder te herinneren, dat Berkhof in het koetshuis naast de vroegere pastorie tijdelijk Joden onderbracht, als er nog naar een onderduikadres voor hen gezocht werd: ‘Hij waagde veel.’

Na zijn terugkomst te Lemele in 1943 paste Berkhof ervoor op, dat uitlatingen over de actualiteit hem niet opnieuw zouden dwingen de wijk te nemen. Hij was veel voorzichtiger geworden. Ook de veiligheid van de Joodse kinderen en andere onderduikers maakte dit noodzakelijk. Op catechisatie nam hij echter geen blad voor de mond.

Vertrek uit Lemele

De capitulatie van de Duitse troepen in februari 1943 in Stalingrad bleek een definitief omslagpunt te zijn. In de daarop volgende maanden werd het steeds duidelijker, dat Duitsland de oorlog zou gaan verliezen. Voor zijn Kerstpreek in Lemele op 25 december en Hellendoorn op 26 december 1943 koos Berkhof als tekst Johannes 1:14a.⁶² Het Kerstfeest is een profetie, een eerste morgenglaren boven de nacht van onze vleselijkheid, stelde hij. Het

61 ‘Berkhof, ‘Predikant der Gemeente’, in: Mataheru, *Hervormde Gemeente Lemele en Archem*, 29. Zie ook: Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 18-19 Citaten uit artikel van Berkhof in kerkbode Hervormde Gemeente te Ommen (1985).

62 BPL 3523, Doos 2, Inv.nr. 102.

is een profetie te midden van de doodsschaduwen. De wereld die naar de ondergang wankelt wacht toch een grootse toekomst. Ze mag getekend zijn door oorlog, bloed, zweet en tranen, door mitrailleurs en bommenwerpers. Maar ze is veel dieper getekend door de vleeswording van het Woord. De vleeswording houdt een belofte in voor de dag van vandaag, is het eeuwige ‘wat mij nu, in de grootste ontredde van alle tijden, op de been kan houden.’ In deze preek tijdens de Kerstdagen in 1943 manifesteert zich een sterke behoefte bij Berkhof aan bezinning, aan een verlangen ook om in de Bijbel nog weer meer te ontdekken dan hij er reeds in gevonden had. Zo verborg zich voor zijn gevoel heel lang in het verhaal van de verzoeking in de woestijn van Mattheüs 4:1-11 waarheid die hem ontglipte. Op 2 en 9 januari 1944 preekte hij erover.⁶³ De geschiedenis van de verzoeking in de woestijn behoorde, zei hij, tot het diepste en geweldigste van wat er in het evangelie te vinden was. Hij had steeds vermeden over dit gebeuren aan het begin van Jezus’ optreden te preken. Zodra hij zich erin verdiepte beving hem altijd een gevoel van duizeling. Maar ook een gevoel van blijdschap om wat Jezus hier voor ons en in onze plaats had gedaan.

Intussen naderde Berkhofs vertrek uit Lemele. Op zondag 23 april 1944 vond Berkhofs afscheidsdienst plaats. Zijn intrede te Zeist volgde een week later, op 30 april 1944. In het gesprek met zijn opvolger te Lemele A.D. Bakker, toen die daar ‘op beroep’ kwam preken, heeft Berkhof gezegd: ‘Er zitten twee Jodenmensen boven in de kerk en die krijg je erbij.’⁶⁴ Voor Bakker was dit geen reden om van het beroep af te zien. Ook hij deed volgens Ankie Stork zeer zijn best voor de Joodse onderduikers in Lemele.

Ten slotte

Meteen al na de bevrijding was Berkhof de mening toegedaan, dat de Hervormde Kerk weer met de kerken in Duitsland contact moest zoeken. Hij ging hierin voorop. Voor hem betekende dit tevens de activering van vriendschappen met de aanhangers van de *Bekennende Kirche*. Hij ontwikkelde zich snel tot een oecumenisch georiënteerd theoloog met gezag. In 1948 werd in Amsterdam de Wereldraad van Kerken opgericht. Berkhof vertegenwoordigde daar de Nederlandse Hervormde Kerk. Van 1954 tot 1974 had hij zitting in het centrale comité van de Wereldraad.

Zo kan het met een dorpsdominee gaan.

63 BPL 3523, Doos 1, Inv.nr. 57 en 58.

64 *Lemele, Archem en Dalmsholte in oorlogstijd 1940-1945*, dl. II, Herdenkingsuitgave 65 jaar bevrijding rond de Lemelerberg, in: *'t Lemels Arfgoed*, 13 (2010), nr. 1/25.